

Ana MIŠKOVIĆ, **Grad i obred. Zadarska svetišta i njihova liturgija od 5. do 11. stoljeća**, Biblioteka Zephyrus – Monografije Odjela za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zadru, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2020., 199 str.

Biblioteka Zephyrus – Monografije Odjela za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zadru, u nakladi Sveučilišta u Zadru, objavila je monografiju autorice Ane Mišković, docentice na Odjelu za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zadru, pod naslovom *Grad i obred. Zadarska svetišta i njihova liturgija od 5. do 11. stoljeća*. Monografija je plod višegodišnjih istraživanja autorice, koja je 2102. godine doktorirala na temu *Liturgijski ambijenti i instalacije ranokršćanskog razdoblja na zadarskom području* te potom objavila niz radova u kojima se bavila problematikom liturgijskih promjena karakterističnih za doba ranoga srednjeg vijeka ili srednjobizantskog razdoblja, a koja su se odrazila, između ostaloga, i na zadarska svetišta. Monografija *Grad i obred. Zadarska svetišta i njihova liturgija od 5. do 11. stoljeća* vrijedno je znanstveno djelo, u kojem je javnosti prezentiran »prvi pokušaj cjelovite i sustavne analize liturgije određenog prostora za razdoblje kasne antike i ranoga srednjeg vijeka«, kako je to naglasio jedan od recenzenata.

Monografija je podijeljena u tri velike cjeline. Nakon »Predgovora« (7–10), autorica u poglavlju »Kasnoantički Zadar« (11–42) donosi sintezu o suodnosu urbaniteta i evangelizacije u gradu Zadru tijekom kasnoantičkoga razdoblja. U istom poglavlju predstavljen je episkopalni kompleks u Zadru, zadarski biskupi u kasnoj antici te gradska svetišta, koja su u fokusu autoričina zanimanja. U najopširnijem poglavlju pod naslovom »Arhitektura u službi liturgije« (43–99) autorica stručno i vještim znanstvenim izričajem obrazlaže utjecaj kasnoantičke arhitekture u službi liturgije u gradskim svetištima u Zadru. Autorica se ne zaustavlja isključivo na zadarskom gradskom području, iako je ono u središtu njezine rasprave, već postavljenu problematiku promatra u širem geografskom kontekstu. Osobitu pozornost autorica je usmjerila na suodnos kasnoantičkih procesija i urbane liturgije u tadašnjim većim centrima (Rim, Konstantinopol, Jeruzalem, Milano, Akvileja). Naime, »jedna od definicija kasnoantičkog grada bila bi da je to grad ceremonija i procesija«. U tom kontekstu prikazan je slijed procesija unutar sakralnog sklopa, potom prigodni napjevi tijekom procesija, kao važan element aktivnoga sudjelovanja puka u procesijama, a autoričini zaključci potkrijepljeni su nizom respektabilnih i autoritativnih objavljenih radova strane i domaće produkcije. Ta razmatranja logičan su uvod u raspravu o utjecaju i važnosti arhitekture u službi liturgije na zadarskom području. Autorica pritom uzima u obzir niz mjerodavnih sastavnica nužnih za razumijevanje kasnoantičke liturgije, poput ubicacije gradskih svetišta na temelju liturgijskoga kalendara, vodeći se dvama važnom parametrima za istraživanje arhitekture i liturgije: »prvi je da se arheološki i liturgijski materijalni dokazi moraju geografski poklapati, a drugi je da dokazi moraju biti manje-više istovremeni«. Osim jasnoga tekstualnoga koncepta, koji odlikuje ovu monografiju, autorica brojnim ilustracijama i prikazima planimetrije grada Zadra u razmatranom razdoblju ocrtava međusobnu povezanost arhitektonskoga sklopa gradskih ulica, procesionalnih pravaca i smještaj pojedinih gradskih svetišta. Osobito je zanimljiv autoričin prijedlog procesije ulaska u crkvu, u čijem središtu je zadarska katedrala. U vrlo spretnom opisu ranokršćanske arhitekture i sakralne kamene plastike, autorica ukazuje na živost i dinamiku liturgije koja se u njoj provodila. Autori-

ca se ne zaustavlja samo na promatranju neživih elemenata unutar liturgijskoga procesa nego u svom promišljanju nudi sliku uloga živih subjekata iz redova svećenstva i puka. Jednako su vrijedni prikazi reprezentativnih simbola procesija u kasnoj antici te značaj inicijacijske liturgije i katekumenata. Autorica pritom primjenjuje interdisciplinarni pristup problematici te pojašnjava značenje kršćanske inicijacije napose kroz teološku prizmu patologije, a zaključno razmatranje drugoga dijela monografije zaokružuje raspravom o arhitekturi u službi inicijacijske liturgije na zadarskom području.

Treća cjelina monografije pod naslovom »Arhitektura u službi liturgije na zadarskom području u ranom srednjem vijeku« (100–154) strukturalno je postavljena gotovo identično drugoj cjelini, u kojoj se o istoj problematici raspravlja za kasnoantičko razdoblje. Metodologija koja je primijenjena omogućuje čitatelju jasnu komparaciju liturgijskih procesa unutar dvaju povijesnih razdoblja, što pomaže razumijevanju razvoja javnih liturgijskih slavlja u zadarskim gradskim svetištima, napose procesija i s njima povezanih tradicijskih elemenata, ali i uloge pojedinih arhitektonskih sklopova (primjerice, katedralne sakristije) u liturgijskim reformama, odnosno uplivima bizantskoga obreda na dominantan i elementaran rimski obred u Zadru. No, veoma zanimljiv predložak te cjeline je onaj o rotondi Svetog Trojstva (crkva sv. Donata u Zadru) kao mogućoj kapeli Svetog Groba, po uzoru na rotundu Anastasis u Jeruzalemu. Zanimljiva je autoričina opaska da »ono što je bitno jest da građevine svojim centralnim karakterom nastoje posvijestiti vjernicima svetište u kojem se odvio krucijalni događaj njihove religije – uskrsnuće«, što predstavlja svjež i teološki utemeljen pristup sakralnoj arhitekturi crkve sv. Donata u Zadru.

Nakon treće cjeline slijedi »Zaključak« na hrvatskome i engleskome jeziku (155–161), zatim hvalevrijedan »Popis pojmova – glosarij« (162–164), »Popis ilustracija« na hrvatskome i engleskome jeziku (165–175) te konačno bogat popis literature te objavljenih i neobjavljenih arhivskih izvora (176–198).

Zaključno, moramo se složiti s opaskom recenzenta (199) da je monografija »izvorno znanstveno djelo o suodnosu arhitekture sakralnog prostora u relaciji od pojedinačnog hrama do grada kao hrama, te liturgijskih funkcija u njima, možda u prvom redu liturgijskih procesija, kako u prostoru crkve, tako i u prostoru grada kao cjeline. U svemu, knjiga ima vrijednost suvremenoga interdisciplinarnog pristupa u razmatranju uloge vjere u životu kršćanske zajednice tadašnjega Zadra (...), svojevrzne paradigme za proučavanje sličnih kulturoloških i urbanoloških tema iz naše prošlosti, onih koje tumače arhitekturu i liturgiju kao opći suodnos prostora i vremena, tijela grada i duha građana.« Zasigurno će ovo vrijedno izdanje Biblioteke Zephyrus Odjela za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zadru pronaći put do zainteresiranih čitatelja, tim više što publikacija predstavlja neizostavan dio za promatranje grada i obreda, urbaniteta i liturgije tijekom kasne antike i ranoga srednjega vijeka u Zadru te istodobno potvrđuje njegov neupitan kršćanski identitet.

Zdenko Dundović